

MICHAEL AXWORTHY

Iran

Een cultuurgeschiedenis

vertaald door

Ruud van de Plassche & Jan van de Westelaken

UITGEVERIJ BULAAQ · AMSTERDAM

Inhoud

Lijst van kaarten viii

Dankbetuiging ix

Voorwoord xiii

- 1 De oorsprong: Zarathoestra, de Achaemeniden en de Grieken 1
- 2 De Iraanse wederopbloei: Parthen en Sassaniden 39
- 3 Islam en invasies: de Arabieren, Turken en Mongolen
De Iraanse herovering van de islam, de soefi's en de dichters 83
- 4 Het sjiïsme en de Safawiden 145
- 5 De val van de Safawiden, Nadir Sjah, het achttiende-eeuwse inter-
regnum en de vroege jaren van de Kadjaren-dynastie 171
- 6 De crisis van de Kadjaren-monarchie, de revolutie van 1905-1911 en
het aantreden van de Pahlavi-dynastie 221
- 7 De Pahlavi's en de revolutie van 1979 263
- 8 Iran sinds de revolutie: islamitische wederopbloei, oorlog en con-
frontatie 307
- 9 Van Khatami tot Ahmadinejad, en de Iraanse kwestie 335

Noten 349

Bibliografie 367

Register 379

Lijst van kaarten

Taalgemeenschappen en stammen	xi
Rijk der Achaemeniden	16-17
Parthen en Sassaniden	58-59
Arabische veroveringen / Abbasidische Rijk	84-85
Ghaznaviden en Seltsjoeken	110-111
Mongolen en Timoeriden	120-121
Nadir Sjah	190-191
Perzië onder de Kadjaren	216
Modern Iran	310

Voorwoord

De opmerkelijke veerkracht van de idee van Iran

Eenieder die weet, en die weet dat hij weet,
laat het ros van de intelligentie over het hemelgewelf springen.
Eenieder die niet weet, en die weet dat hij niet weet,
kan zijn kreupele ezeltje toch naar zijn bestemming brengen.
Eenieder die niet weet, en die niet weet dat hij niet weet,
zit voor altijd gevangen in dubbele onwetendheid.¹

[Anoniem, toegeschreven aan Naser od-Din Tusi (1201-1274),
die hiermee wellicht al zo'n zeven eeuwen vooruitloopt
op Donald Rumsfeld]

DE GESCHIEDENIS VAN IRAN is vergeven van geweld en drama: invasies, veroveraars, veldslagen en revoluties. Omdat Iran een langere geschiedenis kent dan de meeste landen en groter is dan veel landen, heeft het ook aanzienlijk meer drama te bieden. Maar de Iraanse geschiedenis is meer dan dat: we komen daarin religies, invloeden, intellectuele bewegingen en ideeën tegen die veranderingen te weeg hebben gebracht in Iran, daarbuiten en in de hele wereld. Tegenwoordig eist Iran opnieuw de aandacht op. In de nieuwe situatie dringen zich vragen op als: is Iran een agressieve mogendheid of een slachtoffer? Is Iran traditioneel expansionistisch, of juist passief en defensief ingesteld? Is het sjiïsme van Iran quiëtistisch, of juist gewelddadig, revolutionair en militaristisch? Alleen de geschiedenis kan ons antwoorden aanreiken op deze vragen. Iran is een van 's werelds oudste beschavingen en is vanaf het begin ook een van de meest diepzinnige en complexe culturen geweest. Er zijn aspecten van de Iraanse bescha-

ving die op een of andere manier op bijna elk mens ter wereld van invloed zijn geweest. Maar de manier waarop zich dat heeft voltrokken en de volledige betekenis van die invloeden is vaak onbekend en vergeten.

Iran zit vol paradoxen, tegenspraken en uitzonderingen. De meeste niet-Iraniërs zien het als een land van hete woestijnen, maar het is omgeven door hoge, koude bergketens en bezit vruchtbare landbouwprovincies; weer andere streken zijn bedekt met weelderige subtropische bossen en kennen een diverse en kleurrijke flora en fauna, die de klimatologische variatie van het land weerspiegelen. Tussen Irak en Afghanistan en Rusland en de Perzische Golf spreken de Iraniërs een Indo-Europese taal temidden van het Arabisch sprekende Midden-Oosten. Iran wordt doorgaans beschouwd als een homogene natie met een sterke nationale cultuur, maar bijna de helft van de bevolking bestaat uit minderheden, zoals de Azeri's (Azerbeidzjanen), Koerden, Gilaki, Beloetsjen, Turkmene en anderen. Sinds de revolutie van 1979 zijn Iraanse vrouwen onderworpen aan een van de strengste kledingvoorschriften in de islamitische wereld, maar voor een deel als gevolg daarvan hebben Iraanse families hun dochters in ongekende aantallen laten studeren en werken, zodat nu meer dan 60% van de universiteitsstudenten uit vrouwen bestaat en veel vrouwen (ook getrouwde vrouwen) een baan hebben. In Iran zijn voorbeelden bewaard gebleven van de indrukwekkendste islamitische architectuur ter wereld, evenals tradities van ambachtelijke metaalbewerking, tapijtknopen en bazaarhandel. Men vindt er een complexe en verfijnde stadscultuur – zij het dat de hoofdstad, Teheran, zichzelf langzaam heeft gesmoord in beton, verkeersopstoppingen en luchtvervuiling. De Iraniërs zijn trots op hun literaire erfgoed, en dan vooral op hun poëzie, in een mate die men maar zelden aantreft in andere landen, met de mogelijke uitzondering van Rusland. Veel gewone Iraniërs kunnen uit het hoofd lange passages uit hun favoriete gedichten reciteren en regels uit de beroemdste gedichten zijn onderdeel geworden van het dagelijks taalgebruik. De Iraanse dichtkunst bezingt uitbundig de vreugden des levens – thema's als wijn, schoonheid, bloemen en lichamelijke hartstocht. Iran kent tevens een levende sjiiitische volkstraditie, die zich in de rouwmaand Moharram openbaart in religieuze processies, gedomineerd door droefgeestigheid en een sterk gevoel van verraad en onrechtvaardigheid –

waarbij de mondelinge voordracht van religieuze poëzie eveneens een belangrijke rol speelt. Tot Irans religieuze cultuur behoren tevens de meest onbuigzame, ontoegeeflijke en dogmatische sjiiitische moslimgeestelijken. Het is een land met een eeuwenoude traditie van monarchale pracht, maar is nu een Islamitische Republiek, zij het een waar slechts 1,4% van de bevolking deelneemt aan het vrijdaggebed.

Een andere kennelijke paradox kunnen we beter maar meteen uitleggen: Iran en Perzië zijn een en hetzelfde land. Het beeld dat de naam Perzië oproept is er een van romantiek: rozen en nachtegalen in elegante tuinen, snelle paarden, mysterieuze, flirtende vrouwen, scherpe sabels, tapijten met schitterende kleuren, poëzie en melodieuze muziek. In de westerse media wordt gewoonlijk een heel ander clichébeeld gepresenteerd: dreigend kijkende moellahs, zwarte olie, bleke vrouwengezichten spiedend vanonder hun zwarte *chadors*, grimmige menigtes die vlaggen verbranden en 'dood aan...' scanderen.

In het zuiden van Iran ligt de provincie Fars, met de hoofdstad Shiraz. In Fars bevinden zich Irans oudste en indrukwekkendste archeologische vindplaatsen: Persepolis en Pasargadae (samen met Susa, in het aangrenzende Khoezistan). In de Oudheid werd de provincie Pars genoemd, naar het volk dat zich daar had gevestigd, de Perzen. Toen dat volk een rijk stichtte dat de hele regio domineerde, spraken de Grieken over het Perzische Rijk. De Grieken, Romeinen en andere Europeanen hebben de naam 'Perzië' vervolgens gebruikt voor alle dynastieke staten die op dat rijk gevolgd zijn in het gebied dat nu Iran is: het Perzië van de Sassaniden in de eeuwen voorafgaande aan de islamitische verovering, het Perzië van de Safawiden in de zestiende en zeventiende eeuw en het Perzië van de Kadjaren in de negentiende eeuw. Maar al die tijd noemden de bewoners van deze rijken zichzelf Iraniërs en hun land Iran. Het woord is afkomstig uit de allervroegste tijden en betekende kennelijk 'edel'. Het is zowel verwant met een vergelijkbaar woord in het Sanskriet als met de term 'Arisch', die is gebruikt en misbruikt in de raciale ideologieën van de late negentiende en vroege twintigste eeuw.² In 1935 gaf Reza Sjah, die zijn staat wilde distantiëren van het decadente en incapabele bewind van de Kadjaren dat hij had verdrongen, opdracht aan zijn overzeese ambassades om buitenlandse regeringen het dringende verzoek te doen het land voortaan Iran te noemen in het officiële onderlinge verkeer. Maar veel mensen,

onder wie enkele Engels schrijvende Iraniërs buiten Iran, geven nog steeds de voorkeur aan de naam Perzië vanwege de oude, vaak prettiger connotaties. Het is niet ongebruikelijk dat buitenlanders een andere naam hanteren voor een land dan de bewoners zelf: wat de Engelsen *Germany* noemen, noemen de Fransen *Allemagne* en de Duitsers zelf *Deutschland*. Het Perzische woord voor Groot-Britannië is *Inglistan*, wat sommige Schotten wellicht niet zint. De Iraniërs zelf noemen hun taal *Farsi*, omdat deze is voortgekomen uit het Iraanse dialect dat in de provincie Fars wordt gesproken. Farsi is nu niet alleen de voertaal in Iran, maar ook in grote delen van Tadzjikistan; in Afghanistan bestaat het als het Dari-dialect en het heeft ook grote invloed gehad op het Urdu dat gesproken wordt in Pakistan en het noorden van India. Zelf gebruik ik beide namen, maar met een voorkeur voor Iran als het gaat om de periode na 1935 en voor Perzië als het de eeuwen daarvoor betreft, toen het de gebruikelijke naam was onder Engelstaligen. In de eerste hoofdstukken wordt de term Iraans ook gebruikt voor de niet-Perzische volkeren en talen in de wijdere regio, zoals de Parthen, Sogdiërs en Meden.

Er zijn veel meer boeken over het huidige Iran en over vroegere periodes van de Iraanse geschiedenis. Verscheidene daarvan behandelen de hele geschiedenis van Iran vanaf de vroegste tijden – met name de monumentale zevendelige *Cambridge History of Iran*, en het enorme project van de *Encyclopaedia Iranica*, onvoltooid maar niettemin ongeëvenaard wat betreft het bereik en de diepgang van de kennis van de Iraanse historie die erin is verzameld (en nog veel meer dan geschiedenis). Dit boek doet geen poging deze werken concurrentie aan te doen, maar wil veeleer een inleiding zijn in de geschiedenis van Iran voor een breed lezerspubliek, waarbij nauwelijks of geen voorkennis wordt verondersteld. Daarnaast wil het enige paradoxen en tegenspraken verklaren door middel van de geschiedenis – vermoedelijk de enige manier waarop ze naar behoren kunnen worden begrepen. Tot slot probeer ik – met name in hoofdstuk 3, dat enkele juweeltjes van de klassieke Perzische dichtkunst onderzoekt – enige bouwstenen aan te dragen voor een beter inzicht in de wijze waarop de intellectuele en literaire cultuur van Iran zich heeft ontwikkeld en een verstrekkende invloed heeft gehad, niet slechts in het Midden-Oosten, Centraal-Azië en India, maar over de hele wereld.

I

De oorsprong: Zarathoestra, de Achaemeniden en de Grieken

O Cyrus... Uw onderdanen, de Perzen,
zijn een arm volk met een trotse geest
Koning Croesus van Lydië, volgens Herodotus

DE GESCHIEDENIS VAN IRAN begint met een vraag. Wie zijn de Iraniërs? Waar kwamen ze vandaan? Deze vraag verwijst niet alleen naar de oorsprong van Iran, maar vormt tot op de dag van vandaag een telkens terugkerend thema in de geschiedenis van het land en zijn volk.

Het klassieke antwoord is dat de Iraniërs een tak vormden van de Indo-Europese familie van volkeren die de tegenwoordige steppen van Rusland achter zich lieten om zich tijdens een reeks volksverhuizingen en invasies tussen ongeveer 1500 en 1000 v.Chr. te vestigen in Europa, Iran, Centraal-Azië en het noorden van India.

Dit antwoord verklaart tevens de hechte verwantschap tussen het Perzisch en de andere Indo-Europese talen. Dat geldt bijvoorbeeld voor Sanskriet en Latijn, maar ook voor moderne talen als Hindi, Duits en Engels. Wie als spreker van een Europese taal Perzisch leert, komt al snel een aantal vertrouwd klinkende woorden tegen, waaronder *pedar*, 'vader', Latijn *pater*; *dokhtar*, 'dochter', 'meisje', Duits *Tochter*; *mordan*, 'sterven', Latijn *mortuus*, Frans *mourir*, *le mort*; *nam*, 'naam'; *dar*, 'deur'; *moush*, 'muis'; *robudan*, 'roven'; *setare*, 'ster'; *tarik*, 'donker', Engels *dark*; en *tondar*, 'donder'. Het meest opmerkelijke van allemaal is misschien wel het Perzische achtervoegsel *-am*, dat overeenkomt met

de eerste persoon enkelvoud tegenwoordige tijd van het Engelse werkwoord 'to be' (zijn), *I am*, zoals in de zin 'I am an Iranian': *Irani-am*. Op wie als Engelstalige ooit een poging heeft gedaan Duits te leren, zal de Perzische grammatica aangenaam simpel en vertrouwd overkomen: geen woordgeslacht of naamvallen, bijvoorbeeld. Het Perzisch heeft zich (net als het Engels) sinds de Oudheid ontwikkeld tot een vereenvoudigde versie, zonder de vele ingewikkelde verbuigingen van de Oudperzische grammatica. Er bestaat geen structureel verband met het Arabisch of andere Semitische talen van het oude Midden-Oosten, zoals het Aramees, al zijn er na de Arabische verovering wel veel Arabische woorden overgenomen.

Lang voordat de Iraans sprekende migranten arriveerden vanuit het noorden, leefden er andere volken in wat later het land Iran, *Iran zamin*, zou worden. Rond 100.000 v.Chr. leefden er al mensen op de Iraanse hoogvlakte, tijdens de zogeheten Oude Steentijd, en tegen 6000-5000 v.Chr. waren er landbouwnederzettingen tot bloei gekomen in en rond het Zagrosgebergte, in het gebied ten oosten van de grote Soemerische beschaving van Mesopotamië. Bij de opgraving van een van deze vestigingen (bij Hajji Firuz Tepe) zijn de resten van 's werelds oudste wijnkruik aangetroffen, compleet met druivenresidu en sporen van hars (dat gebruikt werd als smaak- en conserveermiddel), wat erop wijst dat de wijn ongeveer als Griekse retsina moet hebben gemaakt.¹ Volken als de Goetiërs en de Mannaeërs zijn vooral bekend door hun contacten met Mesopotamië. Vóór en tijdens de periode van de Iraanse migraties kwam een rijk tot bloei in het gebied dat later Khoezistan en Fars zou worden, het Elamitische Rijk, met als centra de steden Susa en Anshan. De Elamieten spraken een taal die noch Mesopotamisch noch Iraans was, hoewel ze beïnvloed en soms onderworpen zijn door de Soemeriërs, Assyriërs en Babyloniërs, en elementen van hun cultuur hebben overgedragen op de latere Iraanse dynastieën. De Elamitische invloed verspreidde zich buiten het gebied dat gewoonlijk tot hun rijk wordt gerekend, zoals naar Tepe Sialk (net ten zuiden van het huidige Kashan), dat met zijn ziggoerat en andere karakteristieke elementen alle kenmerken vertoont van een Elamitische vestiging. De ziggoerat van Tepe Sialk wordt gedateerd op ongeveer 2900 v.Chr.

Recent DNA-onderzoek in andere landen heeft de aandacht gevestigd op de betrekkelijke stabiliteit van de genenpool in de loop van de

tijd, ondanks veroveringen, migraties en de massale vestigingen en zelfs genocides waarnaar in historische bronnen lijkt te worden verwezen. Het is waarschijnlijk dat de Iraanse kolonisten of veroveraars relatief gering in aantal waren in vergelijking met de daar al levende volken die later hun taal hebben overgenomen en zich met hen hebben vermengd. Het lijkt erop dat de heersers van Iran vanaf die tijd tot op de dag van vandaag hebben geregeerd over minstens enkele niet-Iraanse volken. Vanaf het prilste begin draaide de idee van Iran daarom evenzeer om cultuur en taal, in complexe patronen, als om ras en grondgebied.

Vanaf het eerste begin bestond er onder de bevolking altijd een scheiding – zij het een vage – tussen nomadische of halfnomadische veehouders en sedentaire, gewassen verbouwende boeren. Iran is een land van grote tegenstellingen in klimaat en geografie, van de dichtbegroeide, vochtige bossen van Mazandaran in het noorden tot de droge, hete kust van de Perzische Golf en van de hoge, koude bergen van de Elboers, de Zagros en de Kaukasus tot de woestijnen van de Dasht-e Lut en de Dasht-e Kavir. Tegenover streken met vruchtbare landbouwgrond, uitgebreid door ingenieuze irrigatietechnieken met grondwater, stonden altijd uitgestrektere gebieden met woeste bergen en halfwoestijnen, waar geen enkel gewas wilde groeien maar wel vee kon grazen, hoewel niet altijd het hele jaar door. In die laatste gebieden trokken de nomaden rond met hun kudden. De vroege Iraniërs schijnen vooral runderen te hebben gehouden.

In de pre-moderne wereld waren nomadische veehoeders in het voordeel ten opzichte van sedentaire landbouwers. Vee was hun levende have, wat betekende dat ze hun bezit met zich mee konden nemen en met weinig verliezen konden vluchten voor dreigend geweld. Ze werden soms aangevallen door andere nomaden, maar konden zelf betrekkelijk ongestraft nederzettingen van boeren plunderen. Landbouwers waren altijd veel kwetsbaarder: als ze tijdens de oogsttijd overvallen dreigden te worden, was de opbrengst van een heel jaar werken in gevaar en konden ze berooid achterblijven. In vredige tijden wilden de nomaden maar al te graag met de boeren handel drijven en vlees en wol ruilen tegen graan en andere gewassen, maar zij hadden altijd de mogelijkheid om bij het marchanderen dwang als pressiemiddel in te zetten. Vanaf het moment dat de Indo-Europese veehoudende Iraniërs voor de eerste keer over de Iraanse hoogvlakte uitzwierven, hadden de no-

maden doorgaans de bovenhand, en dat is tot de twintigste eeuw zo gebleven.

Uit deze omstandigheden ontwikkelde zich een systeem gebaseerd op de betaling van schatting of – in termen van de maffia – protectiegeld: de boeren stonden een deel van hun oogst af om met rust gelaten te worden. Als zo'n systeem op de juiste manier wordt gebracht, en nog wordt versterkt door traditie en wellicht charisma, zou je het vanuit een andere optiek ook belasting en bestuur kunnen noemen – net zoals er in het middeleeuwse Europa een subtiel onderscheid kon bestaan tussen roofridder en feodaal edelman. Door de eeuwen heen zijn de meeste heersers van Iran voortgekomen uit de nomadische stammen, inclusief de niet-Iraanse nomaden die tijdens latere migratiegolven arriveerden. De animositeit tussen de nomaden en de sedentaire bevolking is dan ook tot in de moderne tijd blijven bestaan. De sedentaire bevolking vond zichzelf – vooral later, toen dorpen en steden tot ontwikkeling kwamen – beschaafder, minder gewelddadig en minder onbehouden. De nomaden beschouwden hen daarentegen als weekhartig en onoprecht, waar zij zichzelf zagen als dapper, onverzettelijk en onafhankelijk, als toonbeelden van een soort ruwe eerlijkheid. Beide karikaturen zullen een element van waarheid hebben bevat, maar de opstelling van de vroege Iraanse elites neigde sterk naar het nomadische zelfbeeld.

MEDEN EN PERZEN

De Iraans sprekende mensen die in de jaren vóór 1000 v.Chr. het land Iran en de omliggende streken binnentrokken, behoorden niet tot één enkele stam of groep. Na verloop van tijd kwamen sommige van hun afstammelingen bekend te staan als Meden en Perzen, maar er waren ook Parthen, Sogdiërs en anderen, die pas later in hun geschiedenis de naam kregen waaronder wij hen kennen – zoals het volk dat bij moderne geleerden bekendstaat als de Avestanen, in wier taal de eerste zoroastrische hymnen zijn opgesteld. En ook de benamingen 'Meden' en 'Perzen' zijn het resultaat van vereenvoudigingen, waarbij wisselende coalities en bondgenootschappen van verschillende stammen onder één noemer zijn gebracht.

In historische bronnen worden de Meden en Perzen van begin af aan samen genoemd, wat wijst op een nauwe verwantschap vanaf de vroegste tijden. De allereerste gezamenlijke vermelding vinden we in een Assyrische tekst uit 836 v.Chr., een verslag van een veldtocht ondernomen door de Assyrische koning Salmanassar III, die hem en verscheidene van zijn opvolgers naar het Zagrosgebergte voerde en verder naar het oosten tot aan de berg Damavand, de hoge uitgedoofde vulkaan in de Elboersketen. In de verslagen die deze koningen nalieten, staan de Meden en Perzen vermeld als schatplichtige volkeren. Het thuisland van de Meden lag in het noordwesten, in de tegenwoordige provincies Azerbeidzjan, Koerdistan, Hamadan en Teheran. In de Zagrosregio, ten zuiden van het grondgebied van de Meden, stuitten de Assyriërs op de Perzen in de streek die zij Parsu noemden en die sindsdien altijd bekend heeft gestaan als Pars of Fars, of een variant daarvan.²

Na ongeveer een eeuw onderworpen en schatplichtig aan de Assyriërs te zijn geweest, kozen de Meden en Perzen voor de tegenaanval en vielen ze Assyrisch gebied binnen. In latere overleveringen, opgetekend door Herodotus in de vijfde eeuw v.Chr., worden de vroege Medenkoningen Deioces en Cyaxares vermeld, die in de Assyrische kronieken verschenen als Daiaukku en Uaksatar, evenals een koning van de Perzen met de naam Achaemenes, door de Assyriërs Hakhamanish genoemd. Tegen 700 v.Chr. hadden de Meden met de hulp van Scytische stammen een onafhankelijke staat gevestigd die later zou uitgroeien tot het eerste Iraanse Rijk, en in 612 v.Chr. verwoestten de Meden de Assyrische hoofdstad Ninive, gelegen in de buurt van het huidige Mosoel, aan de Tigris. Op zijn hoogtepunt strekte het rijk van de Meden zich uit van Klein-Azië tot aan de Hindoekoesj en naar het zuiden tot aan de Perzische Golf, waarbij de Perzen hun vazallen waren en zij daarnaast over vele andere onderworpen volken heersten.

DE LACHENDE PROFEET

Maar vermoedelijk nog voordat de Iraniërs en hun koningen voor het eerst hun opwachting maakten in de bronnen, leefde er een andere belangrijke historische figuur: Zoroaster of Zarathoestra – *Zardosht* in het moderne Perzisch. Dat wil zeggen: hij is een historische figuur

omdat algemeen wordt aangenomen dat hij echt geleefd heeft en niet slechts een fictief personage is uit mythen of legenden, maar zijn geboorte- en sterfdata zijn onbekend en deskundigen zijn het volstrekt oneens over de vraag wanneer hij geleefd heeft. In vergelijking met Jezus, Mohammed of zelfs Mozes is Zarathoestra een veel meer in nevelen gehulde figuur en over zijn leven is maar weinig met zekerheid bekend. De betrouwbaarste gegevens lijken erop te wijzen dat hij in het noordoosten leefde, in wat later Bactrië en nog later Afghanistan zou worden, maar een andere overlevering suggereert dat hij afkomstig was uit het huidige Azerbeidzjan, in de omgeving van de rivier de Aras, terwijl weer andere tradities duiden op een migratie van de ene locatie naar de andere. Als sleutelfiguur in de geschiedenis van de wereldgodsdiensten en als religieus denker is Zarathoestra zeker zo belangrijk als die andere profeten. Maar het blijft evengoed lastig de precieze betekenis van zijn leer vast te stellen, en wel om dezelfde reden waarom de details van zijn leven obscuur zijn. De zoroastrische religieuze teksten die de hoofdbron vormen voor zowel zijn leer als zijn leven – met name de Avesta – zijn namelijk pas meer dan duizend jaar na zijn leven voor het eerst opgetekend in de vorm waarin ze tot ons zijn gekomen, rond het einde van het Sassanidische tijdperk in de zesde eeuw.³ De daarin vervatte verhalen over Zarathoestra zijn weinig meer dan fabels, hoewel sommige overeenkomen met gegevens van Griekse en Latijnse commentatoren, waaruit blijkt dat ze wel degelijk uit de Oudheid stammen, bijvoorbeeld het verhaal dat Zarathoestra bij zijn geboorte niet huilde maar lachte. De theologie in de Avesta combineert aanwijsbaar antieke elementen met vernieuwingen die pas veel later zijn ontstaan en toegevoegd.

Hoewel de zoroastrische traditie Zarathoestra's geboorte dateert rond 600 v.Chr. en hem associeert met een Achaemenidische Perzische vorst, Vistaspa, denken de meeste geleerden nu dat hij eerder heeft geleefd. Het is nog steeds niet duidelijk wanneer, maar men kan redelijkerwijs uitgaan van 1200 of 1000 v.Chr., ten tijde van of kort na de migraties van Iraanse veehoeders naar de Iraanse hoogvlakte. Deze zienswijze is gebaseerd op het feit dat de vroegste teksten – de *Gatha's*, traditionele hymnen die voor het eerst door Zarathoestra zelf zijn gezongen – belangrijke verschillen laten zien met de latere liturgische taal uit de periode rond 600 v.Chr., maar ook op de pastorale levenswijze die in

de tekst naar voren komt, en de afwezigheid van verwijzingen naar de Meden of de Perzen of naar de namen van koningen of andere personen uit die tijd. Het lijkt plausibel dat Zarathoestra's openbaring zijn beslag kreeg in de context van de veranderingen, van nieuwe eisen en nieuwe invloeden die samenhangen met de migratie, en van de zelfreflectie van een cultuur die zich geconfronteerd zag met nieuwe burens en nieuwe spanningsvelden. De religie was het resultaat van een ontmoeting met een nieuwe complexiteit. Zij was tot op zekere hoogte een compromis daarmee, maar tevens een poging deze het hoofd te bieden met nieuwe beginselen.

Ander bewijs schraagt de opvatting dat Zarathoestra niet een religie uit het niets heeft geschapen, maar een al bestaande religieuze praktijk – ondanks enig verzet van traditionele priesters – heeft hervormd en vereenvoudigd, en in deze overgangperiode heeft voorzien van een veel verfijndere filosofische theologie, met een grotere nadruk op moraal en rechtvaardigheid. Deze zienswijze wordt ondersteund door het feit dat schrijven in de Iraanse begintijd als een vreemde en demonische bezigheid werd gezien – wat erop wijst dat de Iraniërs het in verband brachten met de semitische en andere volken door wie de migranten zich omringd zagen in de eeuwen na de migratie.⁴ Een andere sterke aanwijzing is het feit dat het Perzische woord *div*, verwant met het woord voor goden in het Latijn en Sanskriet, in de zoroastrische context werd gebruikt voor een groep demonen die gekant waren tegen Zarathoestra en diens volgelingen – wat suggereert dat de profetische hervormer op z'n minst een aantal voormalige godheden bij kwaade geesten heeft ingedeeld.⁵ De demonen werden in verband gebracht met chaos en wanorde, die de antithese vormden van de beginselen goedheid en rechtvaardigheid die door de nieuwe godsdienst werden uitgedragen. Op een aardser niveau gingen ze ook schuil achter de ziekten van mensen en dieren, noodweer en andere natuurrampen.

Centraal in de theologie van Zarathoestra stond de tegenstelling tussen Ahoera Mazda, de scheppergod van waarheid en licht, en Ahri-man, de belichaming van leugens, duisternis en het kwaad. In de vroegste tijden was Ahrimans directe tegenstander Spenta Mainyu – Overvloedige Geest – in plaats van Ahoera Mazda, die werd voorgesteld als staande boven het conflict. Dit dualisme werd eeuwenlang een vast thema in het Iraanse denken, maar het moderne zoroastrisme is veel mo-

notheïstischer ingesteld. Om dit onderscheid, en andere, explicieter te maken, verwijzen veel geleerden naar de godsdienst in deze vroege fase met de term mazdeïsme. In de religieuze structuur van het mazdeïsme werden nog andere voormalige godheden ingevoegd, zoals engelen en aartsengelen – met name Mithra, een zonnegod, en Anahita, een godin van stromen en rivieren. Zes onsterfelijke aartsengelen, de Amesha Spenta's, belichaamden het dierlijke en plantaardige leven, metalen en mineralen, aarde, vuur en water. De namen van verscheidene van deze aartsengelen – bijvoorbeeld Bahman, Ordibehesht en Khordad – zijn bewaard gebleven in de namen van de maanden van de moderne Iraanse kalender, zelfs onder de Islamitische Republiek. Ahoera Mazda zelf personifieerde de lucht en was als hemelgod van origine vergelijkbaar met de Griekse god Zeus.

De moderne Perzische maand Bahman is vernoemd naar de mazdeïstische aartsengel Vohoe Mana, de tweede in rang na Ahoera Maz-

Deze afbeelding van een stier die door een leeuw wordt aangevallen, wordt doorgaans beschouwd als een symbool van Noroëz, het Iraanse nieuwjaar, dat valt op de lentezonnewende, wanneer na de winter de lente aanbreekt (21 maart). Maar het kan ook een specifiekere mazdeïstische betekenis hebben, een verwijzing naar de aanval van de boze geest Akoman op de belichaming van Goede Gezindheid (en vee), Vohoe Mana.

da, gekarakteriseerd als 'Goede Gezindheid' en geïdentificeerd met het vee, dat de tweede klasse van wezens vormde die Ahoera Mazda na de mens had geschapen. Onderdeel van de scheppingsmythe in het zoroastrisme is het verhaal dat, nadat al het goede was geschapen door Ahoera Mazda, de boze geest Ahriman – vergezeld door zes boze geesten als tegenhangers van de zes Onsterfelijken – de schepping aanviel, de eerste mens vermoordde, de heilige stier Vohoe Mana doodde en het water en het vuur vergiftigde. Het belang van vee voor de vroege nomadische Iraniërs blijkt uit de veelvuldige verschijning van stieren en runderen in de beeldhouwkunst en iconografie van de Achaemenidische tijd, al is het mogelijk dat veel van deze afbeeldingen een specifiekere religieuze betekenis hebben, als verwijzing naar Vohoe Mana.

De naam Ahoera Mazda betekent Heer der Wijsheid of Wijze Heer. Het dualisme bood een oplossing voor het probleem van het kwaad, dat zulke grote moeilijkheden oplevert voor monotheïstische godsdiensten: de oorsprong van het kwaad in de wereld was Ahriman, met wie Ahoera Mazda om de suprematie streed. Het stond, althans aanvankelijk, een sterke gerichtheid toe op de ideeën van de vrije wil (voortkomend uit de noodzaak voor mensen om te kiezen tussen goed en kwaad), van goedheid die voortkomt uit goede daden, van het oordeel na de dood en van hemel en hel. Sommige geleerden hebben geopperd dat binnen enkele eeuwen, maar in ieder geval vóór 600 v.Chr., het mazdeïsme daarnaast een theorie ontwikkelde over een messias, de Saoshyant, die bij het einde der tijden op wonderbaarlijke wijze zou worden geboren uit een maagdelijke moeder en het zaad van Zarathoestra zelf.⁶ Maar het dualisme bracht andere moeilijkheden met zich mee die pas later de kop opstaken. Een ervan was de vraag hoe Ahoera Mazda en Ahriman zelf waren ontstaan. Om dit te kunnen verklaren geloofden latere aanhangers van de Iraanse religie in een scep-pergod, Zurvan (vereenzelvigd met de Tijd of het Lot), die bad om een zoon en werd beloond met een tweeling. Die tweeling werd Ahoera Mazda en Ahriman. Deze tak van het mazdeïsme wordt zurvanisme genoemd.

Een kenmerk van de nieuwe religie was dat filosofische concepten of categorieën gepersonifieerd werden als hemelse wezens of entiteiten – ze schijnen zich op ongeveer dezelfde wijze te hebben vermeerderd als de personages in Bunyans *Pilgrim's Progress*. Een voorbeeld is de idee

van de *daena*, die volgens een latere tekst aan de ziel van een rechtvaardige man na diens dood verscheen in de vorm van een mooie maagd en de personificatie is van alle goede daden die hij bij zijn leven had verricht:

‘Want wanneer jij in de wereld iemand zag offeren aan de demon, begon jij juist God te vereren; en wanneer jij iemand geweld zag uitoefenen en roven en goede mannen zag kwellen en verachten en zich zag verrijken met slechte daden, vermeed jij het juist schepselen geweld aan te doen en te beroven; jij droeg zorg voor de rechtvaardigen, heette ze welkom en bood hun onderdak en geschenken. Of jouw rijkdom nu van dichtbij of veraf kwam, ze werd met ere vergaard. En wanneer jij zag dat mensen valse getuigenissen aflegden en zich lieten omkopen door geld en meened pleegden, sprak jij rechtschapen de waarheid. Ik ben jouw rechtvaardige gedachten, jouw rechtvaardige woorden, jouw rechtvaardige daden, gedacht, uitgesproken en uitgevoerd door jou.’⁷

Elders werd het woord *daena* gebruikt om godsdienst zelf mee aan te duiden. Een ander voorbeeld is de personificatie van vijf afzonderlijke entiteiten die aan elk mens toebehoren: niet enkel lichaam, ziel en geest, maar ook *adhvenak* en *fravashi*. *Adhvenak* was het hemelse prototype voor elk mens, geassocieerd met mannelijk zaad en regeneratie. De *fravashi*, hoewel tevens entiteiten in de geestenwereld, waren actiever en werden in verband gebracht met de kracht van helden, het beschermen van de levenden tijdens hun leven, zoals engelbewaarders, en het ophalen van hun zielen na de dood, zoals de Walkuren dat doen in de Germaanse mythologie. Deze en andere personificaties van engelen zijn de voorlopers van de engelen in het jodendom, het christendom en de islam, maar zijn ook onmiskenbaar verwant met de algemene begrippen of ‘ideeën’ in het platonisme. Veel geleerden menen dat Plato sterk was beïnvloed door het mazdeïsme.

Met Ahoera Mazda en Ahriman correspondeerden twee beginzelen, soms vertaald met goed en kwaad, maar preciezer met Waarheid en Leugen: *asha* en *druj*. Deze begrippen blijven voortdurend terugkomen in de Avestische teksten (in combinatie met het begrip Rechtvaardigheid), maar ook in bewaard gebleven inscripties (in het Oud-

perzisch werden het de woorden *arta* en *drauga*) en in westerse klassieke teksten die Iran of gebeurtenissen in Iran beschreven. In de eeuwen na Zarathoestra bestonden er verschillende stromingen en afzonderlijke sekten binnen de traditie van het mazdeïsme. Zij vertegenwoordigden zowel vernieuwingen als bewaard gebleven elementen uit de prezoroastrische religies en verscheidene compromissen daartussen. De priesterklasse, de Magi of magiërs (door Herodotus opgevoerd als een afzonderlijke stam binnen het stamverband van de Meden), had zich van vóór de tijd van Zarathoestra gehandhaafd en, zoals alle priesters doen, de leer en rituelen geïnterpreteerd en aangepast aan de eigen behoeften, waarbij men overigens opmerkelijk trouw bleef aan de centrale mondelinge overlevering.

De geschiedenis van de verhouding tussen Iraniërs en joden is bijna even oud als de geschiedenis van Iran zelf, en sommige geleerden geloven dat het jodendom in de periode van de Babylonische gevangenschap aanmerkelijk is veranderd onder invloed van het mazdeïsme – het logische gevolg, de mogelijkheid van joodse beïnvloeding van het mazdeïsme, lijkt minder aandacht te hebben gekregen. Na de verovering van het noordelijke koninkrijk Israël door de Assyriërs rond 720 v.Chr. werden grote aantallen joden gedeporteerd naar onder meer Medië en ondergebracht in joodse gemeenschappen die lange tijd bleven bestaan, met name Ecbatana/Hamadan. Een tweede deportatiegolf, ditmaal naar Babylonisch gebied, vond plaats in de jaren 590 en 580 v.Chr. onder Nebukadnezar, die in 586 v.Chr. de tempel van Salomo verwoestte. Babylon werd door de Perzen veroverd in de jaren 530 v.Chr., en veel joden keerden daarna terug naar hun thuisland – al zijn de meesten nog decennia lang gebleven. Het trauma van de Babylonische ballingschap werd nooit vergeten en markeerde in veel opzichten een keerpunt in de joodse geschiedenis. Een van de leiders van de uit Babylon teruggekeerde joden, de schriftgeleerde Ezra, wordt geacht de eerste te zijn geweest die de boeken van de Thora – de eerste vijf Bijbelboeken, de boeken van Mozes – heeft opgetekend. Hij deed dat in een nieuw schrift, het Hebreeuws, dat sindsdien altijd is gebruikt (vóór de ballingschap hanteerden de joden een ander schrift). Het jodendom van na de ballingschap legde vooral nadruk op naleving van de Thora en op monotheïsme.

Vervolgens hebben joden in de diaspora en mazdeïstische religieuze

gemeenschappen eeuwenlang naast elkaar geleefd in steden in het hele Midden-Oosten, eerst onder het Perzische Rijk en later onder hellenistische heerschappij.⁸ Het ligt voor de hand dat veel religieuze ideeën gemeengoed werden; de Dode-Zeerollen van Qumran wijzen op enige uitwisseling van religieuze concepten met het mazdeïsme.⁹ Een andere belangrijke en creatieve periode voor het jodendom deed zich later voor, na de opstand van de Makkabeeën tegen de Seleuciden, en nog later, toen in de vierde en vijfde eeuw na Chr. een definitieve versie van de Talmoed werd samengesteld en uitgegeven in Mesopotamië – wederom in Iraanse context (onder de Sassaniden). Het gaat hier om een controversieel onderwerp. Doordat westerse geleerden tot voor kort betrekkelijk onbekend waren met het mazdeïsme en zoroastrisme, was er weinig aandacht voor de invloed van het mazdeïsme op het jodendom, maar naarmate er meer onderzoek wordt verricht, zal men er waarschijnlijk steeds meer betekenis aan gaan toekennen. De sterkste aanwijzing daarvoor is wellicht de positieve opstelling in de joodse teksten ten opzichte van de Perzen.

Er bestaat een aantal tegenspraken tussen de latere geloofspraktijk van het zoroastrisme, zoals het aan ons is overgeleverd in de geschreven teksten, en de kennelijke normen van de mazdeïstische religie in deze vroegste fasen. Deze tegenspraken blijken gezien de complexiteit van de materie maar moeilijk op te lossen. Maar de concepten van hemel en hel, van de vrije menselijke keus tussen goed en kwaad, van het goddelijke laatste oordeel, van engelen en van één enkele scheppergod lijken allemaal originele vroege kenmerken van deze religie te zijn geweest en waren allemaal van enorme invloed op godsdiensten die later zijn ontstaan. Het mazdeïsme was, althans in dit deel van de wereld, de eerste religie die cultussen en totemisme oversteeg en met zijn theologie morele en filosofische problemen aan de orde stelde vanuit een individualistisch standpunt dat de nadruk legde op persoonlijke keuze en verantwoordelijkheid. In die beperkte zin had Nietzsche wel gelijk: Zarathoestra was de eerste schepper van onze morele wereld. *Also sprach Zarathustra*.